

ПРОЕКТ:

«Тыва улустун чаагай чанчылдары
мЭЭН ог-булемде»

Куирк Шончалай, 1-ги класстын оореникчизи

ПРОЕКТИНИН СОРУЛГАЛАРЫ:

1. Тыва улустун чаагай чанчылдарын ооренип коору;
2. Куирктернин ог-булезинде тыва улустун чаагай чанчылдарынга кижизидилге ажылын шинчилеп коору.

ПРОЕКТИНИН ПЛАНЫ:

1. Тыва улустун чаагай чанчылдары.
  - 1.1. Ада-огбевистин чагыы.
  - 1.2. Амылыг бойдус, аннаар , балыктаар чоруктар, оларнын хоруглары.
  - 1.3. Тыва ог база тываларнын ажы-толун кижизидип чорааны.
2. Куирктернин ог-булезинде чаагай чанчылдар. Фото-чуруктар.
3. Туннели.

1. Тыва улустун чаагай чанчылдары

1. 1. Бистин ада-огбевис шаандан тура-ла аннаар, мал-маган азыраар, тараа тарыыр турган. Ынчангаш ажы-толун бичии турда-ла ажыл-ишке ооредип чораан.

Шаанда тывалар кижинин назынын Чеди-Хаан сылдыска домейлеп, 7 чарып чораан.

Чаш назын - 1 хардан 3 харга чедир.

Элээди назын – 3 хардан 15 харга чедир.

Аныяк назын – 16 хардан 25 харга чедир.

Ортумак назын – 30 хардан 45 харга чедир.

Долу назын – 46 хардан 61 харга чедир.

Улуг назын – 61 хардан 81 харга чедир.

Чонук назын – 81 хардан оору.

Шаанда чаш тол 3 харлыынга чедир авазынын чанынга чоруур турган. Ону аштатпас, донурбас, коргутпас.

Кыс уруг 5 харлыында-ла ошкуну саап билир турган. 5 харлыг оол шаанда анай, хураганны кадарып билир чораан. 14 харлыг оол хойну догерип билир чораан. 10 харлыг кыс уруг хойнун ишти-хырнын арыглап билир чораан.

Шаанда 16 харлыг оол, уругну ада-иези ангы ог-булелиг чурттаарын кузээр турган.

30 хардан 45 харга чедир ортумак назылыг улус куда-дойже чаладыр, ог-буле туткан аныяктарга белек-селектиг баар база ангы-ангы черлер коор чораан.

46 хардан 61 харга чедир улусту мерген угааннын деп санап чораан.

61 хардан улуг назылыг ада-огбезин шаанда тывалар эн хундулээр, ажаап, карактаар турган.

Шаанда тывалар ава кижини бурган кылдыр санаар турган. Авазынын адын дорт адавас чорааннар.

Чаш уругнун кавайын ыдыктыг деп санап чорааннар. Кавайны черге салыры хоруглуг чораан. Ону уревейн чорааннар. Чаш уругнун сунезини кавайында деп санап чораан. Аныяк-оскенни улуг назылыг улус-биле кажан-даа маргышпас, сос былаашпас кылдыр ооредип чораан. Арага ижери шуут хоруглуг турган. Олген кижини ажаап турар огже чаш улус кирбес, дааш ундурбес чорааннар. Хам кижинин эт-хоренгизинге дегбес чорааннар. Оорланыыр чорук турбаан, оске кижинин эт-хоренгизинге дегбес чорааннар.

2. Амылыг бойдус,
аннаар, балыктаар
чоруктар, оларнын
хоруглары

1.2. Шаандан тура тывалар аннаар,
балыктаар чораан. Ынчалза-даа
амылыг-бойдусту камнаар,
хумагалаар чорааннар. Куштарны
боттарынын чаш толдеринге
домейлэр чорааннар. Тарбаган,
орге, куске-кужугеннер уяларынче
суг кутпас, балыктын кыштаар
черлеринче барбас, чаш толдуг
амытаннарже чагдавас чорааннар.

Бистин ада-огбевис ажы-толун чажындан-на куштарга, долгандыр турар дириг-амытаннарга, тайга-тандызынга ынак болурун кижизидипчораан.

Дириг амытаннарнын, куштарнын, унуштернин медеглери бойдустун оскерлиишкиннерин дамчыдып чораан.

Азырал дириг-амытаннардан аътты АК ДЭЭР ДЕН тыптып келген деп санап чорааннар. Шаанда тывалар аът бажын каккан кижини адазынын бажын каккан дээр чораан. «Аъттыг кижини аалын доттурар, аш-чуттан кортпас» - джир чорааннар. Аътты ак сооктуг деп санап чорааннар. Олген аъттын бажын ыяшка азып каар чорааннар. Баглаашты кажанда-даа уревейн чорааннар.

Шаанда тывалар Тос Дээринге, Хунунге, Айынга чудуп, хундулеп чорааннар. Чер биле кижинин хирни тудуш деп санап чорааннар.

Кат-чимис, ыяш-дашты уревес чорааннар. Даглар, хемнер, холдерни хирлетпес чорааннар. Мал-маганынын оъттаар черлери безин кызыгаарлыг чораан.

Кызаннаашкын уезинде аъттыг кижини дурген халытпас чораан, бажынче чаннык дужуптер деп санап чорааннар. Кызаннаашкын уезинде бичии уругларны огден ундурбес чораан.

Арга-арыгдар чоруурда, от-козун ожуруп кааш чоруур турганнар.

Дус чыдар черлерни ыдыктыг черлер деп санап чорааннар. Дустуг черлер, холдер чанынга оглер тикпес чорааннар.

1.3. Тыва ог - ава кижинин чаш толун божуп, эмзирип, остуруп база кижизидер уязы турган.

Ава кижии сыртыынын иштинге чаш толунун хирнинин кезиндектерин кештен кылган хапка шыгжаар турган. Ава кижии чаш толу чугааланып эгелеп чорда, чуну кылыр, чуну кылбазын чугаалап бээр чораан.

Чаш толду кончувас, анаа ажынып-хорадавас чорааннар.

Аптаранын арны биле кижинин арны чараш болур ужурлуг деп чорааннар. Чаш уруг Аптаранын угулзаларын балавас ужурлуг.

Бяш хумунну, аяк-саваны чаш уруг уревес ужурлуг. Аяк-сава ог-булеге аас-кежикти эккеп чоруур деп санап чорааннар.

Чаш уруг от-биле ойнавас ужурлуг. Отту тывалар бурганы кылдыр санаар чораан.

Мал-маган соккан черлерже чаш уруг кылаштавас.

Оскелернин эт-хоренгизинге чаш уруг дегбес ужурлуг.

Уруглар оскелерни мегелевес ужурлуг.

Уруглар таакпы тыртпас ужурлуг.

Огже кирип келген улуг улусту уруглар туруп келгеш, мендилээр.

Бичии уруг улугларнын чугаазынче киришпес ужурлуг.

Бичии уруг хам кижинин оонче кирбес ужурлуг.

Бичии уруг улуг улустун адын адавас ужурлуг.

1.3. Тыва чоннун
ажы-толун
кижизидип
чорааны

Бичии уруг улуг улус мурну-биле ог иштинге эртпес ужурлуг.

Бичии уруг аалчы кылдыр улуг кижиге кел чыдырда, ыдын тудар, огже чалаар.

Бичии уруглар аалчы белек сунарга, ийи холу-биле алыр ужурлуг. Хундуткелдин демдээ.

Бичии уруглар огге иштиг херээжен кижиге мурнундан эртпес чораанар.

Бичии уруглар аалдан ыракка ойнаар дээн болза, ада-иезинден айтырып алыр турганнар.

Аякта шайны авазы уругларынга сунуп турда, ийи холу-биле тудуп алыр тураннар.

Бичии уруглар паш-сава дуву сувурбес турганнар. Аш-чут кээринин демдээ санап чорааннар.

Бичии уруглар хемче ыяш-даш октавас чорааннар.

Бичии уруглар сут кудуп каан сава октавас чорааннар. Сут токпес ужурлуг.

Бичии уруглар чечектер чулбас ужурлуг.

Бичии оол улуг акызы-биле маргышпас ужурлуг.

Бичии уруг улуг угбазы-биле маргышпас ужурлуг.

Бичии уруглар огге келген аалчынын чанынга тенектенмес ужурлуг.

3 харлыг бажын хылбыктаткан уруг даай-авазынын берген ошкузунун даштыкы хевирин сактып алыр ужурлуг.

Уруг 5 харлыг апаарга, авазы ыяш хумун белекке бээр турган. Ол ошку саап оорениир.

7 харлыг уруг ог иштин аштап кааптар турган.

9 харлыг уруг ошку, хой, инекти саап билир турар ужурлуг.

9 харлыг уруг анайлар, хураганнар, бызааларны кадарып билир ужурлуг.

13 харлыг уругну авазы ойнаар-кызынга хепти даарадып ооредиир.

13 харлыг уруг дукту дыдып, инени дириг-амытаннарнын соогунден кылып билир ужурлуг.

15 харлыг уруг тыва суттуг шайны хайындырып билир ужурлуг.

15 харлыг уруг авазынын айтышкыны-биле адаа кылын идикти даарап билир ужурлуг турган.

15 харлыг уругга авазы быштак кылырын ооредиир.

16 харлыг уруг хойнун ишти-хырнын аштап, аайлап билир ужурлуг.

17 харлыг уруг хойну кыргып билир ужурлуг. Кидис салган улуска дузалажыыр ужурлуг.

17 харлыг уруг улуг-биче улустун хевин даарап билир ужурлуг.

17 харлыг уруг суттен кылыр чемнернин догerezин кылып билир ужурлуг.

17 харлыг уруг алгы-кешти ууштап, тыва тоннарны торгу-биле даштап, даарап билир ужурлуг.

17 харлыг уруг алгы-кештен тыва тонну даарап билир болза, авазы ог-буле тударынга кызын белен деп билип алыр турган.

Шаанда тывалар 9 адага чедир ук-ызыгуурун билир турган. Ажы-толу 3 адага чедир ук-ызыгуурун билир турган. Торел-доргул чон бот-боттарынын аразында уругларын оглевес турган.

3 харлыг бажын хылбыктаткан бичии оол даайынын берген кулуннун даштыкы овур-хевирин сактып алыр ужурлуг.

3 харлыг оолга аргамчы белекке бээр турган. Ол бызааларны шалбаалап оорениир турган.

7 харлыг оол ачазынын дузалакчызы турган.

9 харлыг оол шары мунгаш, хоюн кадарып билир турган.

13 харлыг оол аътты мунуп билир турган. Аът чарыштарынга киржиир турган.

15 харлыг оол арбай тарааны хооруп, аштап-арыглап, бала-согаашка соктап, далган кылып билир турган.

15 харлыг оглунга ачазы аъттын долу дериг-херекселдерин бээр турган.

15 харлыг оол тараа тарыыр шолду сугтарып, чардырып билир турган.

16 харлыг оол улуг бода-малдын кежин союп, сооктерин ангылап билир турган.

17 харлыг оол аъттын челин кезип билир турган.

17 харлыг оол анчылар эдерип, тайга-тандызынче чоруп каар турган.

17 харлыг оол аннаан соонда, олчазын кожалары-биле улежиир турган.

17 харлыг оол аъттын дериг-херекселдерин кылып билир ужурлуг.

17 харлыг оол улуг хурештерге киржип, бодунун аваангырын коргузер турган.

17 харлыг оол ча адар моорейлерге киржиир турган.

17 харлыг оол 3 адага чедир бодунун ук-ызыгуурун билир турган.

17 харлыг оол кышкы чемин уужелеп билир турган.

Кыс уругларны шаанда тывалар томаанныг, хой сос чугаалавас кылдыр кижизидер турган.

Кыс уруг узун тыва тоннар кедер турган. Кыс уруг эдээн азынмас чораан.

Кыс уруг оске оглерге хонмас турган.

Кыс уруг черге чыткан аргамчыга дегбес турган.

Кыс уруг кежээ, ажылгыр болур ужурлуг.

Кыс уругнун карактары чымчак коруштуг болур ужурлуг.

Кыс уруг чем кылып билир ужурлуг.

Кыс уруг чаш тал сыкпас, чечек-чимис чулбас ужурлуг.

Оолдар кашпагай, эрес-дидим, ажылгыр болур ужурлуг.

Изиг, соок уелерден кортпас боор ужурлуг.

Оолдар чылгы аразынга хонар. Кортук болбас.

Тыва огну оолдар тип билир ужурлуг.

Тыва оол чалгаа болбас ужурлуг. Бодун чемгерип шыдавайн баар.

Аныяк оол куштуг болур ужурлуг. Шоодайда тарааны аъттын эзеринин кырынга кодургеш, салып шыдаар ужурлуг.

Оол бурузун эриг баарлыг кылдыр кижизидер турган.

Оолдар бичиизинден тура хоомейлеп оорениир турганнар.

Шаанда тывалар ажы-толунге огну чазарын, чудурерин, кожурерин ооредип чорааннар. 4 уенин дургузунда малын ангы-ангы одарларга кадарып чораан.

2. Куирктернин ог-
булезинде чаагай
чанчылдар.
Фото-чуруктар.

Бистин ог-булевис дыка онзагай.

Мээн ачам Америкага торуттунген, а авам Тывага торуттунген. Ог-буленин дун уруу мен. 1 оол, 3 кыс дунмалыг мен.

Кырган-аваларым, кырган-ачаларымнын ажы-толу, оларнын уруглары-биле ургулчу аргыжып, чугаалажып чоруур бис. Бистин аравыста кандыг-даа нациялыг чааваларым, честелерим бар.

Шон Куирк – ачам «Алаш» болуунун удуртукчузу, Тыва национал оркестрнин хогжумчузу, Тыва ундезин культура товунде ажылдап турар. Тыванын культуразын, сыгыт-хоомейин бугу делегейде алдаржыдып чоруур.

Авам чажындан тура тыва чоннун чаагай чанчылдарын билир, ажыл-ишке ынак, унген-кирген чонунга хундуткелдиг чурттап чоруур.

Бистин бажынывыска кайы-даа чурттардан аалчылар келир. Олар бир дугаарында тыва чонун культуразы-биле таныжарлар. Херимивис иштинде тыва ог бар. Бажынывыста улуг библиотека бар. Тыва дугайында онза, ховар номнарны ачам чыып чоруур. Тыва улустун аас-чогаалы, тоогузу, онзагай кижилеринин дугайында номнар эндерик. Шуптувуста тыва тоннар, борттер, идиктер бар. Шагаа уезинде чавагалар кылып алган бис. Тыва хогжум херекселдерин ачам чыып чоруур.

Бис шупту ыры-хогжумге ынак бис. Театрга концерттерге ачавыс-биле кады киржип турган бис.

Ада-иевис бисти – уругларын эвилен-ээлдек, биче сеткилдиг, эш-оорзурек, чазык-чаагай кылдыр кижизидип чоруур.

3. Туннели

3. Торел билбес – тоорээр, тоогу билбес – турээр.

Бо тыва улустун улегер домаа ханы уткалыг.

Проектимнин эгезинде салдынган сорулгаларын чедип

алган мен. Эш-оорумге тыва улустун чаагай

чанчылдарын таныштырарымга, немелде билиглер,

кижизидилгеге улуг-хуу болур.

Хун буруде сагып чоруур дурумнеривис тыва чонун

чаагай чанчылдарындан укталган.

Каас, чараш Тывавысты камнап, кадагалап, ынак болуп,

ам-даа аныяк оскен сайзырадыыр болзун!

Шон, Светлана Куирктер

Америкада башкым база чажыттарым

Дунмам
Чочагай
биле мен

Сергей Бадыраа

Уругларга тыынды ырылар

Оргаадай дунмам

Шомаадыр дунмам

Чочагай дунмам

